

Vix taceat mutus sit licet iste cinis.
Si genitor deflende prius tibi debita natus
Justa, sepulturae munera si apta darem,
Conderer hic tecum, discat ne sera senectus
Cum genere amissam rem patriamque mihi.

Azaz: „Én, Tamás fekszem itt, aki nem gazdagság, nem ősi vérség, hanem erényem folytán váltam nemessé. Ez szerezte vagyonomat és vele a megtiszteltetések. E derékség tette, hogy minden irigységen sikerült felülkerekednem. Úgy éltem a királyi udvarban, mint akinél senki sem nagyobb, címeimet tekintve senki sem volt velem egyenlő. Ezért azt a hálaadást, amit élőként szoktam elmondani, ne hallgassa el porom sem. Ha a neked járó méltó és jogos temetési szolgálatot, ó elsiratandó apám korábban adnám meg, veled együtt temessenek el itt, hogy ne tudja meg késő öregkorod: nemzetséggemmel együtt vagyonom és hazám is elveszett”.

Kosztolányi György, akihez Janus több epigrammát is írt, 1468-ban Rómában telepedett le, és a pápai kancelláriában dolgozott. Feleségül vette Giorgio Trapezuntio leányát, Máriát, aki síremléket állíttatott neki a Sta Maria Sopra Minervában. Római éveiről névtelen szerzőtől találtam rá egy versre (Vat. Lat. 3351, Fol. 86^r: De Policarpo), amely olyan emberként jellemzi, mint aki még a halál torkában is szellemes tudott maradni. Halálos ágyánál ugyanis felesége elkezdett kiáltozni, hogy: „Követlek téged, ó legjobb férfiú a túlvilágra is!” (Ezzel egybecseng az általa emeltetett sírfelirat: „coniugi dulcissimo”: a legédesebb házastársnak). Mire Kosztolányi így reagált: „Vis virum perdere et exanimum?” Azaz: „Még halottnak férjedet is tönkre akarod tenni? Elég annyi évet nyugalom nélkül lenni, legalább holtan szeretném nélkülözni a veszekedést!” Mária nyilván a családi hagyományokat követte, hiszen apjáról, Giorgio Trapezuntióról Huszti József úgy nyilatkozik, mint aki „az Itáliába menekült görög humanisták közül az egyik legfelületesebb, legveszekedőbb és legfeluvalkodottabb”.

Vadász Géza

Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel

Madách Imre levelezésének érdekes színfoltja az a Lónyay Menyhérttel történt levélváltás, amelyben Madách elpanaszolja, hogy barátja elhidegült tőle, mire Lónyay Menyhért ennek ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni barátját, végül pedig Madách hagyja magát meggyőzni, s így barátságuk helyreáll.¹ Érdekességét eddig egy sajátos körülménynek köszönhetette: mivel Lónyay válaszelevelének hátoldalára írta Madách a viszontválaszát, így a feladó végeredményben visszakapta saját levelét is, s ennek köszönhető, hogy egy Lónyay Menyhért által Madáchnak írt levéllel is rendelkezünk. Madách ugyanis a Lónyay Menyhértől kapott leveleket — úgy tűnik — nem őrizte meg.

Ez a körülmény persze önmagában még nem tenné különösebben izgalmassá a levélváltást; annak tartalma is inkább csak arra világít rá, hogy mindketten kölcsönösen fontosnak tartották a barátság megőrzését, fenntartását, a kisebb-nagyobb veszekedések után az ellentétek elsíntását. Inkább a levélváltás módja az, ami elgondolkodtat: egyáltalán nem természetes, hogy Madách nem külön lapra írva, hanem barátja válaszelevelének végére biggyesztve küldi vissza viszontválaszát. Ez a sajátos eljárás látszólag újabb vita kiindulópontja lehetett volna, hiszen Madách eljárása, formai okok miatt, viszontválasza tartalmának ellentmondva, felér egy elutasítással. Semmi jele azonban annak, hogy Lónyay Menyhért megsértődött volna Madách szokatlan eljárásán.

¹ Gyórfy Miklós, *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 82–83. (16. és 17. levél.)

A gyűjtemény tulajdonosának, Lónyay Sándornak köszönhetően a jelen tanulmány írójának lehetősége nyílt arra, hogy a leveleket — Lukács József, Harsányi Zsolt és Győrffy Miklós után alighanem negyedik kutatóként — közelebbről is megnézzé. Ennek eredményeként az említett levélváltás is közvetlenül tanulmányozhatóvá vált.

A levélváltás két lapon található. Az első lap egyik oldalán Madách Imrének sem megszóltást, sem datálást nem tartalmazó, s már ennyiben is a levélírás különleges körülményeire utaló levele áll, másik oldala üres. (Szándékosan nem használok az elő- és hátoldal kifejezéseket, mivel azok, mint rövidesen látni fogjuk, a jelen esetben félrevezetőek lennének.) A második lap egyik oldalán és a másik oldal háromnegyed részén Lónyay Menyhért válasza található, legelső negyedén pedig, Lónyay szövegéhez képest 180 fokkal elfordítva, Madách viszontválasza.

A két levelet egymás mellé helyezve érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az rögtön szembeűnő, hogy azonos fajtájú és méretű a két lap, s hogy egy-egy hosszabb oldal mentén kézi (vágóeszköz nélküli) tépés nyomait mutatja. A megfelelő oldalak közvetlen egymás mellé helyezése pedig azt is elárulja, hogy egy és ugyanazon félbehajtott lap két darabjával állunk szemben. Úgy tűnik tehát, hogy Madách egy két fólióssá hajtogatott levelet küldött barátjának, aki a hajtás mentén félbetépte azt, s az üresen maradt féllapon küldte vissza a választ.

Van azonban egy apróság, ami ellentmondani látszik ennek a feltételezésnek. Madách levelének ugyanis a jobb oldalára esik az a vonal, amely mentén a lap kettétépeése történt. Ez pedig azt jelenti, hogy a kezdetben üres kétfóliós lapnak eleve a hátoldalára írta a levelet. Igaz, a hajtogatás irányát ma már bajos lenne megállapítani, de mert az a lehetőség, hogy három oldal üresen hagyása után a második lap hátoldalán kezdte volna el írni Madách a levelet, több mint valószínűtlen, ezért nyugodtan feltehetjük, hogy az első levél az első lap hátoldalára került.

De még ez az eljárás is szokatlan. Madách minden ismert levelében, ahol félbehajtott papírt használt a levelezésre, az első lap előoldalán kezdte el írni a levelét, függetlenül annak terjedelmétől. Eljárása annyira rendhagyó, hogy komolyan fontolóra kell vennünk: vajon valóban az ő levele volt-e időrendben az első. Nos, a levelek tartalma, s az a körülmény, hogy a válasz után ott áll Madách viszontválasza, nem hagy kétséget afelül, hogy a Győrffy Miklós által megállapított sorrend a helyes, s így Madách kezdeményezte a levélváltást. A szokatlan eljárás egyetlen lehetséges magyarázata az, hogy a levélíró illetéktelen szemek elől el akarta rejteni a levelét, s ezért alkalmazott olyan eljárást, amelynek eredményeként a félbehajtott lap belsejébe került a levél (az első lap hátoldalára). A megfogalmazás nem véletlenül ilyen nehézkes: végképp eldönthetetlen kérdésnek látszik, hogy Madách előbb megírta-e a levelet egy kezdetben üres, hajtogatást nem tartalmazó lap egyik felének bal oldalára, s aztán hajtotta úgy félbe a lapot, hogy a szöveg belülre kerüljön, vagy előbb történt a hajtogatás, s aztán a levélírás. De mi oka lehetett ilyen eljárásra? Miért nem zárta le (pecsétviasszal vagy más módon) a levelet? Pillanatnyilag elégedjünk meg annyival, hogy erre nyilván nem volt módja, a levélírás körülményei nem tették lehetővé olyan eszközök használatát, amelyekkel lezárható lett volna a levél. Egyébként más esetekben lezáratlan leveleit kétszer félbehajtván érte el Madách a kívánt eredményt, azt hogy levele „belülre” kerüljön.

Egy lépéssel tovább jutunk a talány megfejtésében, ha felfigyelünk a két lap sajátos hajtogatására. Ami a legszembeűnőbb: nem azonos a hajtogatásuk, így tehát az a lehetőség, hogy csak a levélváltás legvégén történt volna a két lap szétválasztása, gyakorlatilag kiesik. Nem valószínű, hogy a tulajdonos utólag többszörösen összehajtogatta volna az egyes lapokat, arra pedig végképp nem lehetett oka, hogy ezt különböző módokon tegye.

Mielőtt tovább haladunk, egy dolgot le kell szögeznünk: egyetlen illeszkedő közös hajtásvonal sincs a két lapon, ami azt jelenti, hogy levele elküldésekor Madách csakis egy félbehajtatást végzett, ismételt félbehajtatást azonban nem. A hajtogatással tehát nem annyira a küldemény méretének csökkentése, hanem inkább az üzenet illetéktelenek előli elrejtése lehetett a célja. Igaz, mindkét lapon van középpüzt egy hajtás, de azok, ha a lapszéleket összellesztjük, nem illeszkedőek, ráadásul a hajtogatás iránya is egyező.

Ami az első lapot illeti, az háromszor egymás után, mindig a hosszabbik él mentén lett

félbehajtvva, pontosan úgy, ahogyan egy ívet szokás 16 oldalassá hajtogatni. Itt tehát az lehetett a hajtogató célja, hogy minimális méretűvé tegye a levelet.

Érdekesebb a második lap hajtogatása. Lónyay Menyhért nyilván csak ezt a lapot küldte vissza barátjának, s a neki szóló levelet eltette. Úgy tűnik, ő is arra törekedett, hogy a hajtogatás révén a szöveget elfedje, de mert az ő levele egy és háromnegyed oldalas volt, neki ez már csak sokszoros hajtogatás révén sikerült. A második lap háromszorosan van, mindháromszor ugyanazon oldal mentén félbehajtvva, s így az elküldés pillanatában egy keskeny csík formájú lehetett, amelynek egyik oldalára a levél hátoldal legalsó negyedének felső-, másik oldalára pedig az alsó nyolcada került. Ez is szokatlan hajtogatás, amely a levél továbbításának rendhagyó módjára enged következtetni. Végeterül Madách viszontválasza „fejfel lefelé” helyezkedik el Lónyay válaszához képest. Bizonyos jelekből ítélve — amelyeket a sokszoros hajtogatás miatt már csak apró nyomokban lehet felfedezni — Madách két további hajtogatással hozta fedésbe viszontválaszát, a papír ilyenformán pálcikaformájúvá alakult.

De mire következethetünk mindebből? Mi lehetett az a sajtósági helyzet, amely ilyen rendhagyó levélváltásra készítette a két jóbarátot? Nagyon valószínű, hogy az egyetemen, előadás közben történt a levelezés. E feltételezés legalábbis magyarázni látszik a lap kettétézését, azt, hogy Lónyay látszólag udvariatlanul ugyanannak a lapnak a másik felére írt, amelyet Madách küldött neki. Magyarázza azt is, hogy Madách, látszólag még udvariatlanabban, barátja levelének végére biggyesztette viszontválaszát. Magyarázza továbbá azt is, hogy a viszontválasz „fejfel lefelé” áll Lónyay leveléhez képest. Végül pedig magyarázza a lapok sajátos hajtogatását. Az eddig leírt sajtósági nyomok alapján az események feltételezett menete az alábbi lehetett.

1. Madách előadás közben levelet ír Lónyaynak egy félbehajtott lap első lapjának hátoldalára, s levelét továbbítja. Mivel nem akarja, hogy levelét kívülálló (közvetítő?) is lássák, szokásától eltérően az első lap hátoldalára ír.

2. Lónyay közben kettétépi a lapot, s azt a felét, amelyen a neki szóló levél van, háromszorosan félbehajtogatja, hogy a lehető legkisebb helyet foglalja el, s így csúsztatja a zsebébe vagy a táskájába.

3. Az üresen maradt lapon megírja válaszáat. Mivel a válasz túl hosszú (a hátoldalt is háromnegyed részben megtölti), ezért a hosszanti oldal mentén háromszor egymás után félbehajtvja a levelet, így annak szövegét a továbbító nem láthatja, a keskeny csík forma a tanórán történő diszkrét levéltovábbításnak is kedvez.

4. Madách elolvassa a választ, majd ismét összehajtogatja azt, de ezúttal már csak kétszeresen, az utolsó hajtogatást mellőzve. Ekkor az összehajtott lap egyik oldalára Lónyay válaszáának vége esik, másik oldala üres. Az így hajtogatott lapot leteszi Madách az asztalra, s az üres negyede fog majd írni.

5. Azt, hogy a lap Lónyay szövegéhez mérten 180 fokkal elfordítva áll, nem láthatja, hiszen az összehajtogatott papírnak az az oldala, amelyre írni fog, még üres; nincs mihez viszonyítani. Madách az ilyenkor szokásos eljárást követve a lap fizikai szélén kezdi el írni viszontválaszát, tehát azt tekinti a rendelkezésre álló papír felső részének, s a hajtogatásban végződő részt az alsó résznek. Azt, hogy valóban az így hajtogatott papírra írt Madách, mutatja, hogy viszontválaszáának utolsó sorában a „mindnyájan” szó *y* és *j* betűjének alsó szár része rövidebbre sikeredett, s nem folytatódik a hajtás alatti laprészen.

6. Mivel az oldalon már csak kb. egytizenhatodnyi része szabad (Madách viszontválasza fölött, vagyis a Lónyay-levél hátoldalának legalján hagyott egy kis helyet), Lónyay harmadik hajtogatását még egy negyedikkel, sőt ötödikkel kell megtoldania, hogy a kb. tizenhatodnyi csíkot két harminckettnyire osztva, az összehajtogatott levél minden szöveget tartalmazó része fedve legyen.

7. Madách elküldi viszontválaszát Lónyaynak, aki a hosszúka pálcika formájú levél ismételt szét- és összehajtogatásával nem bajlódik (a viszontválasz elolvasásához nem kell teljesen széthajtogatnia a levelet), hanem olvasás után változatlan formában a zsebébe vagy táskájába teszi.

Azt, hogy az iskolai óra lehetett a levélváltás helyszíne, más körülmények is alátámasztani látszanak. Így mindenek előtt az, hogy a levél, a válasz és a viszontválasz egyaránt

ceruzafírású. Madách általában tintával írta a leveleit. A kevés kivétel esetében joggal feltételezhetjük, hogy különleges okok miatt kellett a tollat nélkülöznie. A tanítási órán történő észrevétlen levélírásnak praktikus, s az adott korban talán egyedül megfelelő, célravezető eszköze a ceruza volt.

De az is figyelemre méltó, hogy Madách viszontválasza fölött, azon a részen, amelynek az utolsó hajtogatások után teljesen üresen kellett volna maradnia, van egy nagyobb méretű ceruzafírású pötty, amely kétségkívül a ceruza huzamosabb körkörös mozgatásával keletkezett. Keletkezése kétféle módon is magyarázható. Az egyik: Madách, mielőtt a viszontválaszba kezdett volna, elgondolkodott, esetleg a tanórán történtek vonták el a figyelmét, s eközben kört körre róva besatírozott egy jókora részt, éspedig elég erőteljes kézmozgással, legalábbis a papír deformációja erre enged következtetni. A másik lehetőség: a viszontválasz megírása, s a hajtogatások után, mintegy jelzésként került a pötty a levélre.

A levelezésnek ez a módja a levelek tartalma alapján is valószínűnek látszik, hiszen azokból kiderül, hogy az iskolában napi négy-öt órát együtt van a két barát, az iskolán kívül azonban csak ritkán találkoznak: épp ez az, ami a levél megírására készteti Madáchot.

Madách életrajzi krónikáját tehát, ha csak jelentéktelen mértékben is, de módosíthatjuk. Úgy tűnik, nem egy-két nap, hanem csak néhány perc telik el a levélváltás közben.² De talán nem is az a legfontosabb, hogy nagy körültekintéssel megírt monográfiákat pontosítani tudjunk. Inkább, ha szabad így fogalmazni, az „elv” az érdekes: számolnunk kell (s nyilván nemcsak Madáchnál) az írás (esetünkben levélírás) olyan körülményeivel is, amelyek irodalomtörténeti szempontból talán rendhagyónak látszanak, de valójában egyáltalán nem azok. Végtére is semmi rendkívüli nincs abban, hogy két kiemelkedő képességgel megáldott fiatal, akik különböző (de azért sokkal inkább irigylésre méltóan jó, mintsem közepes vagy gyenge) képességű diákok között különböző (csak ismételni lehet: inkább jó, mint közepes vagy gyenge) képességű tanárok előadásait hallgatják, olykor előadás közben is levelezést folytatnak.

Nehéz elképzelni, hogy ez lett volna az egyetlen eset, amikor óra közben levelezésre sor került. Bár az a körülmény, hogy Madách barátjának hosszú távolmaradása miatt bocsátkozik levelezésbe, megnyugtató: valószínűnek látszik hogy mindketten inkább az előadásra figyeltek, s csak valóban fontos esetekben kezdtek óra közben levélváltásba.

Egy eset felfedése azonban joggal veti fel a kérdést: volt-e más eset is, illetve milyen ismérvek alapján élhetünk hasonló feltételezéssel? Ez utóbbi annál is inkább jogos kérdés, mivel ez az egyetlen eset, amikor a válaszlevelet is ismerjük, s így egy folyamatból rekonstruálhatjuk a történeteket. Nos, az eddigiek fényében a ceruzafírás tartom a legfontosabb jelnek, ami az írás különleges körülményeire enged következtetni. Azt persze nem merném állítani, hogy minden ceruzafírású levélnél hasonlóképpen történt a levelezés, de mint megfontolásra érdemes esetek, megvizsgálandók. Annál is inkább, mivel Madách ritkán használt ceruzát. Édesanyjának vagy Szontagh Pálnak írt leveleit egytől egyig tintával írta, mint ahogy műveit is. De más esetekben is kimondottan ritkán élt az írás eme lehetőségével. Furcsa módon éppen a Lónyay Menyhérttel folytatott levelezésében lehet több ceruzafírású levelet is találni, s ez bizonyára nem véletlen.

Ilyen ceruzafírású „levél” az *Adorianok és Jenők* című vázlatos műbírálat.³ Maga az a körülmény, hogy itt látszólag nem is levéllel állunk szemben (nincs címzés, és egyáltalán: semmi megkülönböztető jelzés; ha nem Lónyay Menyhért hagyatékában lenne a lap, akkor fel sem tételezhetnénk, hogy itt valamiféle levélről van szó) a továbbítás különleges körülményeire enged következtetni. Valóban: egy igazi műbírálat inkább tintával íródik. Egy saját célra készített jegyzet írható ugyan ceruzával, de akkor nem valószínű, hogy Lónyay Menyhért birtokába került volna. Ámbár meglehet, hogy a *Mixtura* egy cikkének szánta Madách. Akárhogy is történt, tény, hogy ceruzával íródott, s valószínűleg szintén valamelyik órán.

² RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 55–56.

³ GYÖRFFY, i.m. 79–80. (9. levél.)

Nemcsak a lap szabálytalan formájából következtethetünk erre, bár talán nem érdektelen dolog megjegyezni, hogy a lapnak mind a négy oldala kézi tépés nyomait mutatja, s ilyenformán a rendhagyó körülmények feltevését támasztja alá. Az sem túl érdekes, hogy a lapot középtűt félbehajtották, de más hajtogatási nyomot nem tartalmaz. Érdekesebb a hátoldala, amely a hajtogatás egyik felén egy rajzot, másik felén, 90 fokkal elforgatva a rajzhoz képest, szöveget tartalmaz. A vázlatos rajzon egy nagyméretű kastély látható, középtűt és két oldalszárnyán kupolákkal. Ami pedig a szöveget illeti, annak első sorában a következő áthúzott szavak állnak: „Verset kívánsz verset írjak én”, második sorában pedig: „Verset írjak milyet én neked”, ahol a „milyet” szó át van húzva.

Nem valószínű, hogy ha a hagyományos értelemben vett levélről, műbírálatról vagy akár a *Mixtura*-ban megjelentetendő írásról lett volna szó, akkor az írás hátoldalára ilyen rajz kerül. Legalábbis a többi levél nem tartalmaz hasonlót. Ismét csak ésszerűbb feltételeznünk, hogy óra közbeni rajzról volt szó. Talán a rajz már el is készült egy unalmas előadás közben, amikor a műbírálóba belekezdett Madách; a sorrendet képtelenség megállapítani, s az írás azonosítása is meghaladja e tanulmány szerzőjének kompetenciáját. Így tehát az sem kizárt, hogy a barátinak szóló vers írásán meditatáló személy Lónyay Menyhért. Csak az látszik nagyon valószínűnek, hogy a műbíráló, a rajz és a kétsoros töprengés is tanóra közbeni alkotás.

Van egy harmadik ceruzafrású levél is, amelynél azonban a ceruzafrászon túl a jelen tanulmány írója nem talált semmi olyan különleges körülményt, amely az óra közbeni írást igazolná; a levélben egy könyv beszerzésével bízta meg Madách a barátját.⁴ Végül pedig a *Hős nő* című vers, valamint a *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* után álló pársoros üzenet szintén ceruzafrású.⁵ Mindkettő Lónyay Menyhért hagyatékának része volt, s ez bizonyára nem véletlen. A *Hős nő* éppen az a vers volt, amelyet Ottmayer Antal „könyvvizsgáló” törölt a *Lant-virágokból*, s amely az egykor Kazinczy Gábor tulajdonában lévő kézirat (1923-ban Madách Emánuelnél lévő, azóta ismét lappangó) füzetben is megtalálható volt. S bár bizonyítékunk nincs rá, a szabálytalan tépési nyomokból ítélve talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük, hogy a két kéziratot füzet valamelyikéből másolta ki a verset Madách, ismét csak különleges körülmények között, meglehetősen egyetemi előadás közben. A *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* ezzel szemben merőben más körülmények között keletkezett (maga a tanulmány tintaírású), s csupán a Lónyay Menyhértnak történő továbbításkor került rá a ceruzafrású üzenet.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük el, hogy sok más tanóra közbeni rövidebb-hosszabb üzenetváltás lehetett a „nyolcak” tagjai között, amelyek többségét azonban a címzettek nem tartották fontosnak megőrizni. Azon, hogy Madách semmit sem őrzött meg ezekből, nem csodálkozhatunk; a szorosabb értelemben vett levelek közül is csak keveset őrzött meg. A „nyolcak” tagjai sem bántak másként egymás írásaival; jellemző, hogy a *Mixtura* c. kézírásos hetilapjuknak már száz évvel ezelőtt sem volt egyetlen fellelhető példánya sem. Inkább Lónyay Menyhért magatartása az, ami gondolkodóba ejtő. Bár barátja több panaszos hangú levelet ír neki, amelyek nyomán az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy kettejük barátsága, legalább bizonyos időszakokban, Madáchnak lehetett fontosabb, úgy tűnik, hogy ez a levelek tartalma alapján egyértelműnek látszó viszony, inkább fordított lehetett. Lónyay Menyhért valamiért fontosnak tartotta — s itt utólagos „átértékelésről” szó sem lehet —, hogy megőrizzen olyan Madách-írásokat is, amelyeknek jellegük miatt, szokásos körülmények között már keletkezésük másnapján el kellett volna kallódnuk. Bizonyára ez a megdöbbentő elővigyázat is közrejátszott abban, hogy a Madách által írt, napjainkig ismertté vált levelek „relatív többsége” Lónyay Menyhértnak szól.

Andor Csaba

⁴GYÖRFFY, i.m. 101. (36. levél.) A levél az OSZK kéziratárában található. Levelestár. Madách Imre Lónyay Menyhérthez (3 db). 576/127/1981.

⁵OSZK Kéziratára. Analekta 11.586, valamint Analekta 3850.